

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE YURIDIKALÍQ TERMINLERDÍN SANLI TEXNOLOGIYAĞA BAYLANISLI ATAMALARÍNÍN BERILIWI

Aytmuratov A. M.

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Til biliminde sózlik quramdı klassifikaciyalawda hár túrli jaǵdaylar esapqa alınıp kiyatır. Aytayıq, tariyxıy shıǵısına qaray olardı túpkillik hám ózlestirilgen qatlamlarǵa, qollanıw órisine qaray sheklenbegen hám sheklengen toparlarǵa, tariyxıy-funkcionallıq belgilerine qaray keń qollanılatuǵın hám az qollanılatuǵın birliklerge, funkcionallıq-stillik ózgeshelikleri boyınsha awızsha hám jazba stillik qatlamlarǵa, jazba stillik qatlamlardı hár túrli funkcionallıq-stillik tarmaqlarǵa bóliw principı kóbirek tarqalǵan. Sonıń menen birge, sózlik quram leksikalıq birliklerdín máni hám formalıq belgilerine qaray sóz shaqaplarına, mánili sózlerdi ańlatatuǵın predmetlerdín tiplik ózgesheliklerine saykes olardı leksika-semantikalıq, tematikalıq hám t.b. toparlarǵa ajratılıp ta qaraladı. Demek, sózlik quram hár qıylı principler tiykarında hár túrli klassifikaciyalıq sıpatqa iye bolıp kelmekte hám sol kózqarastan hár tárepleme úyrenilmekte.

Biz bul maqalada qaraqalpaq til biliminde qollanıw kiyatırǵan yuridika tarawına tiyisli sanlı texnologiyaǵa baylanisli atamalarǵı negiz etip ala otırıp, sanlı texnologiyalarǵa baylanisli sózlerdi jámiyette qaysı tarawda qollanıwına qaray izertlewdi maqul kórdik. Óytkeni, sózlerdín tematikalıq toparlarınń leksika-semantikalıq toparlarǵa qaraǵanda órisi júdá keń. Sanlı texnologiyalardıń turmısımızǵa tásiiri hár kúni sezilerli dárejede artıp barmaqta. Ásirese, huqıqtanıw, huqıqtı qorǵaw tarawlarında bunıń anıq kórinisin kóriwimizge boladı. Mámleketimizde alıp barılıp atırǵan reformalastırıwdıń ishinde sud sistemasın rawajlandırıw da názerde tutılǵanın atap ótiw orınlı.

Sanlı texnologiyalardı jámiyetimizdín hár bir tarawına pútkilley engizip, jumıs ónimdarlıǵın arttırıp, sud qararlarınń saplıǵın, qararlardıń ádil sheshim tabıwın támiyinlew maqsetinde hár túrli jańalanıwlar engizilip atırǵanı heshkimge sır emes. Máselen, ashıq sud procesin kameralarǵa jazıp alıw, ishki isler organları xızmetkerleriniń bodykameralardan paydalanıwı, tergew procesinde kameralardan paydalanıw, jazanı ótew koloniyalarında tutqınlardıń jazanı ótew procesin baqlaw ushın video baqlawlarǵı ornatılıwı. Qawıpsızlık sharaların ele de bekkemlew ushın shaxs denesin rentgen qılıwshı túrli qurılmalar, jol háreketindegi huqıqbuzarlıqlardı anıqlaw maqsetinde ornatılıp atırǵan radarlar hám kameralar, jol háreketin basqarıw quralı bolǵan avtomat programmalastrılǵan svetoforlar, ishki isler organları ushın baylanisli támiyinlewde qollanılatuǵın sońǵı modeldegi racyalar hám t.b. Bul jumıslardıń barlıǵı mámleketimiz puqaralarınń tınıshlıǵın, qawıpsızlıǵın támiyinlew hám onı keleshekte ele de bekkemlewge qaratılǵan is-ilajlar esaplanadı.

Búgingi kúnde hárqanday yuridikalıq xızmetti sanlı texnologiyalardan paydalanbay sanada sawlelendirip bolmaydı, bul tek advokatlardıń miynet ónimdarlıǵın arttırıwdı támiyinlep ǵana qoymay, al jáne de qolay miynet sharayatların da jaratadı. «Taraqıyot strategiyası» orayınıń veb-betinde 2020-jılı 29-oktyabrde járiyalaǵan xabarına bola, Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 4-sentyabrdegi «Sud hákimiyat organlarınń iskerligin sanlı texnologiyalarǵa ótkeriw is-ilajları» boyınsha qararında sud sistemasınıń iskerlik ónimdarlıǵın arttırıp, sudlardıń puqaralarǵa ashıq hám saplıǵın támiyinlew boyınsha názer awdaratuǵında jumıslardıń islegenine gúwa bolamız[1]. Sonday-aq, joqarıda atap ótilgen ózgerislerdín yuridika tarawı leksikonına da sezilerli dárejede tásinin tiygizdi. Bul tásir jańa atamalarǵı kirip keliwi menen óz nátiyjesin kórsetti.

Házirgi waqıtta kerekli maǵlıwmatlardı qaǵazda toplaw hám saqlaw aqlıǵa muwapıq emes, sebebi maǵlıwmatlar kólemi kúnnen-kúnge ósip barmaqta, bul informaciya menen islesiwdiń jańa usıllarınan paydalanıwdı talap etedi. Bunday usıllar sanlı texnologiyalar menen támiyinlenedi, olar arasında tek maǵlıwmatlardı nátiyjeli qayta islew hám saqlaw ǵana emes, al zárúr faktlardı operativ izlew múmkinshiligin de támiyinleytuǵın avtomatlastırılǵan informaciya sistemaları hám jumıs orınları, kompyuter maǵlıwmatlar bazaları hám maǵlıwmatlar banklerin atap ótiw kerek. Bunnan tısqari, jasalma intellekt texnologiyalarına tiykarlanǵan sistemalar maǵlıwmatlardı analiz qılıw hám insan ekspertine uqsas ekspert juwmaqların islep shıǵıw imkaniyatın beredi, bul bolsa tuwrı hám sapalı qararlar qabıllawdı anıslastıradı.

Tómende yuridika tarawına tiyisli sanlı texnologiyalarǵa baylanisli atamalarǵı kórip ótemiz:

ID karta. Shaxstıń kim, qaysı milletten, jasın, tuwılǵan jerin, turaqlı jasaw ornın tastıyıqlawshı huqıqıy hújjet. Biometriyalıq pasportqa iye bolǵan abituriyentler ID-karta alıwı shárt emes. (<https://kknews.uz/kk/105121.html>)

Anonim (gumanlı) profil. Social tarmaqlarda jalǵan xabar tarqatıw, ar-namıstı kemsitiwshı isler hám taǵı da basqa jinayatlarǵa gúman qılınıp atırǵan shaxstıń social tarmaqtaǵı jeke beti.

Biometriyalıq pasport. Shaxstıń kim, qaysı milletten, jasın, tuwılǵan jerin, turaqlı jasaw ornın tastıyıqlawshı huqıqıy hújjet. Mısalı: Abiturientlerdín rásmiy hám pasport maǵlıwmatları Mámleketlik personallastırıw orayı tárepinen onlayn rejimde dizimge alınadı. Bunıń ushın abituriyentte *biometriyalıq pasport* yamasa ID-karta bolıwı kerek. (<https://kknews.uz/kk/105121.html>)

Videoregistrator (bodykamera). Huqıqtı qorǵaw uyımları iskerleriniń jumıs ónimlilikin arttırıp, korruptciyanıń aldın alıw h.b.da maqsetler ushın jumıs waqtında paydalanılatuǵın registrator kameralar.

Áhmiyetli maǵlıwmatlar infrastrukturası subyekter. Mámleket organları hám shólkemler, mülk, ijara huqıqları tiykarında yáki basqa nızam tiykarında áhmiyetli informaciya infrastrukturası obyektlerine iyelik qılıwshı yuridikalıq shaxslar, sonday-aq áhmiyetli informaciya infrastrukturası obyektleriniń jumıs islewin hám sherikligin támiyinlewshı yuridikalıq shaxslar yáki jeke tártiptegi isbilermenler[2]. Áhmiyetli maǵlıwmatlar infrastukturası. Mámleket basqırıwı hám mámleketlik xızmetler kórsetiw, qorǵanıw, mámleket qawıpsızlıǵın, huqıqıy tártibin támiyinlew, janarmay, energetika deregi, ximiya, neft-ximiya tarmaqları, metallurgiya, suwdan paydalanıw hám suw támiynatı, awıl xojalıǵı,

densawlıqtı saqlaw, turaq jaylarğa kommunal xızmetler kórsetiw, bank qarjı sisteması, transport, informaciya-kommunikaciya texnologiyaları, ekologiya hám qorshağan ortalıqtı qorğaw, strategiyalıq áhmiyetke iye bolğan paydalı qazılmaları qazıp alıw hám qayta islew tarawındağı, islep shıǵarıw, sonday-aq, ekonomikanıń basqa tarawlarındağı, social tarawda qollanılátuǵın maǵlıwmatlar sisteması.

Informaciyalastırıw obyektı. Túrli dárejedeǵı hám maqsetteǵı informaciya sistemaları, telekommunikaciya tarmaqları, informaciyaǵa islew beriwdiń texnikalıq quralları, bul qurallar ornatılğan hám paydalanılátuǵın xanalar.

Informaciyalıq jámiyet koncepciyası. Industrial hám postindustrial jámiyet teoriyalarınıń dawamı. Oǵan bola social dúzilmelerdi ózgeriwdiń jańa dereǵı sıpatında informatika, kompyuterler hám elektronika shıǵadı hám olar tiykarında jańa toparlar hám milletlerden joqarı social toparlar payda boladı, social rawajlanıw mexanizmleri ózgeredi[3; 33].

Kameralı baqlaw. Salıq tólewshi tárepinen belgilengen tártipte usınılğan materiallıq hám salıq esabatı, sonday-aq salıq tólewshiniń iskerligi haqqındaǵı mámleketlik salıq xızmeti organındaǵı bar bolğan basqa hújjetlerdi úyreniw hám analiz etiw tiykarında ámelge asırılátuǵın baqlaw.

Kiber qawipsizlik. Bul sanlı ortalıqtıń hár túrli sırtqı qawiplerden qorǵawdı ańlatadı. Ele de anıq qılıp aytatuǵın bolsaq – bul kiber (sanlı) ortalıqtı hám shólkem hám paydalanıwshı aktivlerin qorǵaw ushın qollanıwı múmkin bolğan qurallar, siyasat, qawipsizlik túsinikleri, qawipsizlik kepillikleri, qawip-qáterlerdi basqarıw jolları, háreketler, eń isenimli texnologiyalar toplamı[4].

Kiber jinayatshılıq. Informaciyanı iyelew, onı ózgeriw, joq qılıw yáki informaciya sistemaları hám resursların isten shıǵarıw (buzıw) maqsetinde kibernákanda programmalıq támiynat hám texnikalıq qurallardan paydalana otırıp ámelge asırılátuǵın jinayatlar jıyındısı. Mısalı: *Kiber jinayatshılıqqa* qarsı gúresiw ushın qospa platformanı jaratıw wazıypası áhmiyetli bolıp barmaqta. (<https://erkinkarakalpak.uz/index.php/9435-2022-10-04-10-34-56>) Qánigelerdiń bildiriwinshe, *kiber jinayatshılar* alınğan maǵlıwmatlar arqalı telefon iyesine basım ótkeriw ushın paydalanadı. (<https://kknews.uz/qq/15792.html>).

Kiber qawip. Kibernákanda shaxs, jámiyet hám mámleketke qawip tuwdırıwshı shárt-sharayatlar hám iskerlikler dereǵı.

Kiber qawipsizlik. Kiber qawipsizlik (geyde kompyuter qawipsizligi dep ataladı) – kompyuterler, serverler, mobil qurılmalar, elektron sistemalar, tarmaqlar hám maǵlıwmatlardı zıyanlı hújimlerden qorǵaw usılları hám ámeliyatları kompleksi. Kiber qawipsizlik biznesten tartıp mobil texnologiyalarǵa shekem bolğan túrli tarawlarda qosımshalarǵa iye. Mısalı: *Kiber qawipsizlik* boyınsha qánigeler zıyanlı baǵdarlamalı birinshi bolıp Qıtaydıń Cloud Module baǵdarlamasında anıqlaǵan (<https://kknews.uz/qq/15792.html>).

Kiber qawipsizlik obyektı. Informaciyanıń kiber qorǵalıwı hám milliy informaciya sistemaları jáne resurslarınıń qawipsizligin támiyinlewge baylanıslı iskerlikte paydalanılátuǵın informaciyalıq sistemalar jıynaǵı, taǵı da áhmiyetli infrastrukturalı informaciyalıq obyektler. Mısalı: Atap aytqanda, málimleme qawipsizligi, kiber hújim, *kiber qawipsizlik obyektı* hám *kiber qorǵanıw* máseleleri hám aldın alıw haqqında maǵlıwmatlar berildi (<https://www.qrstat.uz/kk/malimleme-x-zmeti/qo-mita-yangiliklar>).

Kiber qawipsizlik procesi. Kibernákanda informaciya sistemalarınıń islewinde úzilislerge yáki olardaǵı informaciyanıń ashılıǵı, jıyınıǵı hám onnan erkin paydalanıwıń buzılıwına alıp kelgen iskerlik.

Kiber qawipsizlik subyekti. Milliy informaciya resurslarına iye bolıw, olardan paydalanıw hám basqarıw, taǵı da olardan paydalanıw boyınsha elektron informaciyalıq xızmetler kórsetiw, informaciyanı qorǵaw hám kiber qawipsizlik penen baylanıslı belgili bir huqıqlar hám minnetlemelerge iye bolğan yuridikalıq shaxs yáki jeke tártipteǵı isbilermen, sonday-aq, áhmiyetli maǵlıwmatlar infrastrukturası subyektleri.

Kiber qorǵanıw. Kiber qawipsizlik procesleriniń aldın alıwǵa, kiber hújimlerdi anıqlawǵa hám olardan qorǵawǵa, kiber hújimlerdiń aqıbetleriniń aldın alıwǵa, telekommunikaciya tarmaqları, informaciyalıq sistemalar hám resurslar iskerliginiń birqalıplılıǵın, isenimliliǵın tiklewge qaratılğan huqıqıy, materiallıq, qarjılıq, injenerlik ilajlar, sonday-aq maǵlıwmatlardı kriptografiyalıq hám texnikalıq tárepten qorǵawǵa alıw sharaaların jıynaǵı.

Kiber mákan. Informaciya texnologiyaları járdeminde jaratılğan virtual ortalıq.

Kiber hújim. Kiber makanda apparat, programmalıq qurallardan paydalanıp, qastan ámelge asırılátuǵın, kiber qawipsizlikke qawip tuwdırátuǵın is-háreketler. Mısalı: *Kiber hujimler* hám maǵlıwmatlardıń qawipsizligi qawipi taǵı bir úlken mashqala tuwdıradı (Konferenciya toplanınan).

Naduris sanlı gigiena. Paydalanıwshılardıǵa aldaw, zıyanlı programmalar hújimleri hám basqa onlayn jinayatlar menen hújim qılıwdı ańsatlastıradı.

Onlayn huqıqbuzarlıq. Kiberjinayat ataması menen sinonim. Paydalanıwshılardıń, shiyki yáki tayın ónimlerdi islep shıǵarıwshı shólkemlerdiń, puqaralar yáki jeke bir shaxstıń bank kartaları maǵlıwmatların, akkauntlar yamasa paydalanıwshılardıń internet tarmaqları, social tarmaqlardaǵı jeke betlerindeǵı maǵlıwmatlar, elektron pochta akkauntlardı, jeke maǵlıwmatlardı, eki paydalanıwshı ortasındaǵı xabar almasıwları, jeke tártipteǵı subyektlardıń serverlerine hám t.b usınday jinayatlardı ámelge asırıw onlayn huqıqbuzarlıq esaplanadı.

Radar. Jol háreketi qaǵıydalarına tuwrı kelmeytuǵın is-háreketlerdi islegen avtotransport hám transport basqarıwshılardıń baqlawshı qurılma.

Rentgen skaner. Jazanı ótew orınlarınıń kiriw hám shıǵıw orınlarında hárqanday qural yáki adam denesine jaraqat jetkiziwshı qural, baylanıs quralların (telefon, raciya, sim-karta hám t.b.) jazanı ótewshı shaxslardıń paydalanıwınıń aldın alıw maqsetinde qollanıwshı apparat[5].

Sanli gigiena. Internetten paydalanıwda kompyuter hám elektron qurılmalarğa zıyan jetkiziwshi hárqanday zatlardan (viruslar, aldawshı programmalar, kompyuter yáki elektron qurılmalarda nasazlıqlardı keltirip shıǵarıwshı saytlar, programmalar) saqlanıwdı ańlatadı.

Sanlı sud. Sud procesin ondaǵı qatnasıwshılar (hár eki tárep) hám sudyanıń razılıǵı menen audio formatta yáki video kórinisinde jazıp alınıwı hám jazıp alınǵan maǵlıwmatlar heshqanday ózgerissiz sap kórinisinde esabat sıpatında tapsırılıwı názerde tutıladı. Sanlı huqıq. Bul tárbıyalıq yáki tárbıyalıq bolmaǵan is-háreketler, huqıqbuzarlıqlar ushın sanlı juwaqkershilikti ańlatıwshı túsiniq. Sanlı huqıq internetten paydalanıw dawamında ruqsat etilgen hám ruqsat etilemgen is-háreketler ushın elektron juwappershilikti ańlatadı.

Ulıwmalastırıp aytqanda, bulardan da basqa huqıq qorǵaw tarawına tiyisli kóplegen sanlı texnologiyaga baylanisli atamalarǵı keltiriwge boladı. Sanlı texnologiyalar advokatlarǵa da júdá kóp wazıypalardı orınlawda: tekstli hújjetlerdi tayarlawdan tartıp, sud-medicinalıq dálillerdi analiz qılıw yamasa ekspert juwmaqların tayarlaw sıyaqlı razvedka talap etetuǵın mashqalalardı sheshiwge shekem járdem beredi. Zamanagóy xabar texnologiyalarınń mazmunın izertlew házirgi qaraqalpaq til bilimi ushın oǵada áhmiyetli esaplanadı. Sebebi shet tilinen kirip kelgen sózlerdi analizlegende sózler hár qıylı kontekstlerde birqansha mánilerdi ańlatatuǵınlıǵın esapqa alıw kerek.

ÁDEBIYATLAR

1. <https://strategy.uz/index.php?news=1115&lang=uz> (Raqamli texnologiyalar – Sud tizimi samaradorligi omili)
2. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2022-jıl 15-preldegi ORQ-764-sanlı Kiber qáwipsizlik haqqındaǵı qararı.
3. Ataxanov B.T., Isabayev M.B. Fuqarolik jamiyati fanidan atamalar lug’ati. – Toshkent, 2016. – B. 33.
4. Zoilboev J. Cybersecurity, digital law and digital hygiene – an alternative solution to cybersecurity // Society and innovations. – T., 2022. - № 6. – B. 12-25.
5. Ózbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2022.08.15 sánesindegi Ózbekstan Respublikası IIM janındaǵı Jazanı ótew Departamenti iskerligi sapasın jáne de rawajlandırıw boyınsha qosımsha ilajları haqqındaǵı qararı.

Qaraqalpaq til biliminde yuridikaliq terminlerdiń sanlı texnologiyaga baylanisli atamalarınń beriliwi

Annotaciya: Sanlı texnologiyalardıń turmısımızǵa tásiiri hár kúni sezilerli dárejede artıp barmaqta. Ásirese, huqıqtanıw, huqıqtı qorǵaw tarawlarında bunıń anıq kórinisın kóriwimizge boladı. Mámleketimizde alıp barılıp atırǵan reformalastırıwdıń ishinde sud sistemasın rawajlandırıw da názerde tutılǵanın atap ótiw orınlı. Biz bul maqalada qaraqalpaq til biliminde qollanılıp kiyatırǵan yuridika tarawına tiyisli sanlı texnologiyaga baylanisli atamalarǵı negiz etip ala otırıp, sanlı texnologiyalarǵa baylanisli sózlerdi jámiyette qaysı tarawda qollanılıwına qaray izertlewdi maqul kórdik.

Tayanış sózleri: huqıqtanıw, leksika, terminologiya, texnologiya, leksikografiya, atamalar.

Qoraqalpoq tilshunosligida yuridik terminlarning raqamli texnologiyaga oid nomlarining berilishi

Annotatsiya: Raqamli texnologiyalarning hayotimizga ta’siri har kuni sezilarli darajada ortib bormoqda. Ayniqsa, huquqshunoslik, huquqni muhofaza qilish sohalarida buning yaqqol ifodasini ko’rishimiz mumkin. Ta’kidlash joizki, mamlakatimizda olib borilayotgan islohotlar ichida sud tizimini rivojlantirish ham ko’zda tutilgan. Biz bu maqolada qoraqalpoq tilshunosligida qo’llanib kelinayotgan yuridik sohaga tegishli raqamli texnologiyaga oid atamalarni asos qilib olib, raqamli texnologiyalarga oid so’zlarni jamiyatda qaysi sohada qo’llanilishiga qarab o’rganishni ma’qul ko’rdik.

Kalit so’zlar: huquqshunoslik, leksika, terminologiya, texnologiya, leksikografiya, atamalar.

Наименование юридических терминов в каракалпакской лингвистике в контексте цифровых технологий

Примечание: Влияние цифровых технологий на нашу жизнь значительно возрастает с каждым днем. Это особенно отчетливо видно в сфере права и правоохранительной деятельности. Стоит отметить, что проводимые в нашей стране реформы включают также развитие судебной системы. В данной статье мы решили изучить термины цифровых технологий, относящиеся к правовой сфере, используемые в каракалпакской лингвистике, взяв за основу термины цифровых технологий, относящиеся к правовой сфере, и изучить слова, относящиеся к цифровым технологиям, в зависимости от сферы их применения в обществе.

Ключевые слова: право, лексика, терминология, технология, лексикография, термины.